

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.3.8>

В. О. Коверзнев

доктор юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова
Національної академії наук України

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯКИХ ЗАСАД ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

У статті досліджено співвідношення категорій «господарське судочинство» і «правосуддя», розкрито правовий зміст дефініцій «справедливість» і «верховенство права» як основних засад (принципів) господарського судочинства України.

Обґрунтовано, що під господарським судочинством слід розуміти виключно процесуальну діяльність господарських судів, пов'язану з розглядом господарських справ, що має на меті захист прав і законних інтересів учасників господарських відносин.

Доведено, що поняття «правосуддя» має більш широке значення, оскільки не лише відображає процес вирішення спору, а й передбачає ухвалення справедливого судового рішення, яке забезпечує ефективний захист та відновлення порушених прав і законних інтересів учасників господарських відносин. У процесі здійснення правосуддя суддя повинен оцінити чинне законодавство України на предмет його відповідності засадам справедливості та верховенства права, при цьому має можливість відходу від застосування норм законодавства в тому разі, якщо це призведе до ухвалення формально законного, проте несправедливого судового рішення.

Аргументовано, що в контексті здійснення правосуддя під справедливістю слід вважати ефективне відновлення та захист порушених (невизнаних чи оспорюваних) прав, свобод та інтересів учасників господарських відносин, що відбувається в процесі вирішення спору безстороннім і неупередженим судом, на засадах рівності усіх учасників процесу та забезпечення їм однакових можливостей у реалізації процесуальних прав, зокрема: брати участь у судових засіданнях, надавати докази, висловлювати свої міркування та заперечення із провладу правової позиції інших учасників.

Визначено, що до невід'ємних елементів верховенства права належать:

1) дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідність законодавчих актів засадам верховенства права та принципу юридичної визначеності;

3) забезпечення кожному безперешкодного доступу до суду, а також права на незалежний, неупереджений і справедливий суд, створений відповідно до закону;

4) реальне та ефективне виконання ухвалених судових рішень.

Ключові слова: господарське судочинство, правосуддя, справедливість, верховенство права.

Постановка проблеми. Відповідно до частини першої статті 2 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК Укра-

їни) завданням господарського судочинства є *справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійснен-*

ням господарської діяльності, та інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб [1].

За приписом частини третьої цієї ж статті до однієї з основних засад (принципів) господарського судочинства належить *верховенство права*.

Згідно з положеннями статті 11 ГПК України під час розгляду справи господарський суд керується принципом *верховенства права*; суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; суд застосовує Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Таким чином, ГПК України запроваджує розгляд господарських справ на засадах справедливості та верховенства права, при цьому не розкриває правовий зміст цих дефініцій, що призводить до формування різних підходів у сфері правозастосування та не сприяє єдності судової практики.

Крім того, чинний ГПК України застосовує таку правову категорію як «судочинство», водночас Конституція України, поряд із цією категорією, оперує ще й поняттям «правосуддя» [2, ст. ст. 124, 129], що викликає потребу дослідження їх співвідношення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Незважаючи на те, що теоретична розробка основних положень господарського права знайшла своє відображення у працях вітчизняних науковців-господарників (А.Г. Бобкової, О.А. Белянєвич, О.М. Вінник, О.П. Віхрова, Р.А. Джабраїлова, Д.В. Задихайла, Г.Л. Знаменського, О.Р. Зельдіної, О.Р. Кібенко., І.В. Лукач, В.К. Мамутова, І.Г. Побірченка, В.В. Поєдинок, О.П. Подцерковного, В.А. Устименка, В.Ю. Уркевича, В.С. Щербини та інших), правова природа наведених вище категорій (справедливість, верховенство права) в контексті здійснення господарськими судами правосуддя не розкривалася, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета дослідження. Метою цієї статті є дослідження співвідношення таких категорій, як «господарське судочинство» і «правосуддя», а також розкриття правового змісту дефініцій

«справедливість» і «верховенство права» як основних засад господарського судочинства України, що має теоретико-прикладне значення.

Виклад основного матеріалу.

Господарське судочинство. Стаття 129 Конституції України встановлює такі засади судочинства, як: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення.

Водночас стаття 2 ГПК України визначає господарське судочинство як розгляд судами господарських справ.

Системний аналіз положень статті 129 Конституції України і статті 2 ГПК України в їх взаємозв'язку дає підстави для висновку, що під *господарським судочинством* слід розуміти виключно процесуальну діяльність господарських судів, пов'язану з розглядом господарських справ (спорів); метою господарського судочинства є захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та держави, яка бере участь у господарських відносинах через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Правосуддя. У статті 124 Конституції України зазначається, що правосуддя здійснюють виключно суди.

Здійснюючи дослідження справедливості як юридичної категорії, С.П. Погрібняк запропонував розглядати правосуддя як процедуру, яка уможлиблює поєднання права зі справедливістю [3, с. 14].

За словами Аристотеля (Етика V, 7) «... йти до суду – означає звернутися до справедливості, оскільки суддя бажає бути уособленням справедливості. До того ж люди шукають неупередженого суддю та інколи називають суддів «посередниками», щоб цим визначити, що досягнув справедливого рішення, почнуть триматися середини» [4, с. 414].

Таким чином, у філософії права правосуддя ототожнюється, насамперед, із ухваленням судами справедливого рішення.

Вказане дозволяє дійти висновку про те, що не кожний розгляд справи є правосуддям, оскільки не кожне судове рішення відповідає критеріям справедливості, навіть у випадку його ухвалення у чіткій відповідності з процесуальним і матеріальним законодавством.

Отже, поняття «правосуддя» є значно ширшим, ніж поняття «судочинство», тому як, якщо здійснення судочинства відображає виключно процесуальну діяльність суду у відповідності до процедурних правил, встановлених процесуальним законодавством, то правосуддям є процес вирішення спору та ухвалення судового рішення, яке повинно відповідати засадам справедливості та забезпечувати ефективний захист та відновлення порушених прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави.

Здійснення правосуддя вимагає від суддів дотримання норм матеріального та процесуального права з одночасною оцінкою цих норм на предмет відповідності засадам справедливості та верховенства права, що, в окремих випадках, передбачає можливість відходу судді від застосування норм чинного законодавства, якщо це призведе до ухвалення формально законного, але несправедливого судового рішення, та не забезпечить ефективний захист та/або відновлення порушених прав і законних інтересів потерпілої особи.

Мабуть саме з таких позицій виходили розробники змін до Конституції України, що ухвалені Законом від 02.06.2016 № 1401-VIII, якими виключено з раніше чинної редакції статті 129 Конституції України таку засаду судочинства, як законність.

Слід зазначити, що *справедливість* – це передусім філософська категорія. У типології категорія «справедливість» Р.А. Джабраїлов виділяє «зрівняльну справедливість», яка передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів, а також «відплатну справедливість», яка поширюється на сферу покарань за правопорушення та є гарантією притягнення до юридичної відповідальності [5, с. 75].

З античних часів справедливість уособлювалася з головною ідеєю права як інституційного механізму реалізації та практичного адміністрування справедливості, яка щоразу підлягає конкретизації [6, с. 366].

У філософії права виділяють об'єктивну (інституційну) і суб'єктивну (особисту) справедливість, а також матеріальну та процедурну справедливість.

Об'єктивною справедливістю є реалізація основних ідей справедливості в певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо); суб'єктивною справедливістю вважається добропорядність людини, яка на добровільній основі виконує вимоги інституційної справедливості; матеріальною справедливістю є втілення ідей справедливості в законодавство, що регулює конкретні правовідносини, а процедурною справедливістю – втілення в норми права ідей, які забезпечують належний і безсторонній розгляд спору судом, а також рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом [7, с. 41; 3, с. 79–84].

Прикладом реалізації об'єктивної справедливості, втіленої в матеріальний закон, є закріплення в Господарському кодексі України господарювання на засадах: забезпечення економічної багатоманітності та рівного захисту державою усіх суб'єктів господарювання; свободи підприємницької діяльності в межах, визначених законом; вільного руху капіталів, товарів та послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції в підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави; захисту національного товаровиробника; заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини [8, ст. 6].

Прикладом процедурної справедливості є норми статті 129 Конституції України та частини третьої статті 2 ГПК України, які гарантує рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

За висловом Ульпіяна, «*Justitia est constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi*» (Справедливістю є непорушне та незмінне прагнення надати кожному, що належить йому по праву) [9, с. 86–88].

З урахування розглянутих вище підходів до визначення категорії «справедливість» у контексті здійснення правосуддя справедливістю слід вважати ефективне відновлення та/або захист порушених (невизнаних чи оспорюваних) прав, свобод та інтересів особи, що відбувається в процесі вирішення спору безстороннім і неупередженим судом, здійсненим на засадах рівності усіх учасників процесу, та забезпечення їм однакових можливостей у реалізації своїх процесуальних прав.

Верховенство права. Право – це універсальний регулятор суспільних відносин, за допомогою якого відбувається розв'язання юридичних спорів.

Сьогодні у світі домінують дві основні концепції права: *концепція позитивного права* (державо-центристська концепція) та *концепція природного права* (людино-центристська концепція).

Прихильники концепції позитивного права ототожнюють право виключно із законодавством, що санкціоновано державою. Такий підхід до визначення права повністю ігнорує можливі моральні аспекти відносин суб'єктів права та розглядає людину, насамперед, як об'єкт права, поведінка якого підлягає врегулюванню законодавчими нормами без урахування позиції самої людини. Концепція позитивного права не визнає право судді на застосування творчого підходу до вирішення спору, виходячи з конкретних обставин справи.

Концепція позитивного права абсолютизує догматичні та формально-логічні методи правознавства, при цьому виводиться з теорії Ганса Кельзена (1881–1973), яка детально описана в роботі «Чисте Правознавство». Як відповідний пункт Ганс Кельзен застосовує неокантіанську теорію права та робить висновок, що право – це нормативне впорядкування людської поведінки за допомогою правової норми, яка є об'єктивно чинною лише тоді, коли людська поведінка, яку вона регулює, фактично відповідає їй – хоча б до певної міри [10, с. 14, 21].

Відомий юридичний позитивіст XIX ст. Джон Остін вважав, що основою права є влада і воля; право – це команда суверена, людини, наказом якої коряться інші люди і яка звичайно не кориться наказам інших; причиною звички користися здебільшого є влада, яка загрожує санкціями за непослух, а не моральний авторитет суверена [11, с. 13].

Таким чином, прихильники концепції юридичного позитивізму асоціюють право з волею правлячої еліти та не пов'язують із мораллю.

Проте, як вказує М.І. Козюбра, позитивне право працює лише тоді, коли законодавство відповідає потребам громадян і суспільству в цілому, нагромадженням правовим цінностям; коли воно своєчасно оновлюється і не формально-догматично застосовується. Ототожнювати ж його із правом, як це все ще має місце у вітчизняній теорії права, особливо в галузевих науках і в юридичній практиці, некоректно [12, с. 36].

Концепція природного права почала розроблятися ще в часи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму такими філософами, як Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон та інші.

Основоположною ідеєю природно-правової концепції виступає те, що право виходить від самої людини, а не дарується державою, і має на меті забезпечення людині гідного життя. На відміну від теорії позитивного права, природно-правовий тип праворозуміння розглядає людину, перш за все, як творця права – тобто як суб'єкта, а не як об'єкт. Природне право базується на засадах *моральності, справедливості та дієвості*, що складають філософсько-аксіологічне підґрунтя його формування, а не на формальних догмах і правилах [13, с. 86–95].

Якщо зміст правової норми відповідає мотивуючому чиннику особи, можна говорити про моральність норми права. Утім, моральність правової норми є оцінною категорією і залежить від поглядів, які панують у суспільстві в певний період.

Свого часу відомий німецький філософ Едуард Шпрангер (1882–1963) зазначав: «Градація цінностей, яка проводиться колективною мораллю для типових ситуацій, ґрунтується на основі ціннісних суджень, які повинні здійснюватися певною індивідуальною свідомістю, тому як суспільство судить лише у формі суджень його чинів і через них... Відповідно до цього кожна нова моральна оцінка колись повинна обстоюватися індивідуально, і ареною боротьби стає при цьому совість індивіда як члена суспільства. У такій боротьбі беруть участь уже готові колективні оцінки, як вимоги, що містяться у свідомості. У цьому розумінні в ціннісних судженнях колективної моралі зливаються соціально-етичний досвід, вияви волі та переживання норм багатьох генерацій» [14, с. 306, 328].

Для того щоб певна норма вважалася моральною не обов'язково, щоб таку норму вважали моральною усі без винятку члени суспільства – для цього достатньо визнання моральності норми тим прошарком суспільства, яке визначає генеральний напрямок його розвитку, а також підтримка більшості законослухняного населення країни, що одночасно є й проявом демократії у процесі формування і прийняття норм права [13, с. 89].

Слід відзначити, що збіг правових норм і колективної моралі є ідеальним станом демократичного суспільства. Більшості країн світу притаманна ситуація, коли за допомогою дер-

жавного примусу в життя втілюються навіть ті правові норми, які не відповідають соціальній моралі суспільства. У такому випадку правова норма може бути не сприйнятою суспільством.

Згідно з інституційною теорією права, представником якої є Фрідріх Карл Савіні (1779–1861), право не має буття само по собі; його сутністю є життя людей, розглянуте з певного боку [15, с. 8, 30]. За цією теорією, право держави не може бути відокремлено від суспільства; воно завжди відображає його ментальність, культуру, звичаї і є продуктом спільних зусиль цілого народу та його історичного досвіду.

Основні положення концепції природного права закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і знайшли своє відображення в Конституції України, зокрема: визнання в Україні найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки; визнання усіх людей рівними у своїй гідності та правах; визнання невідчужуваності, непорушності та невичерпності прав і свобод людини та громадянина; визнання за кожною людиною невід'ємного права на життя, повагу до її гідності; забезпечення кожній людині права на особисту недоторканність і недоторканність житла; гарантування кожному таємниці листування та заборону втручання в особисте і сімейне життя; гарантування кожному права на свободу думки, світогляду і віросповідання, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [16; 2, ст. ст. 3, 21, 22, 27–32, 34–36].

Очевидно, що в сучасних умовах економічного та соціального розвитку держави положення природного права не здатні врегулювати весь спектр наявних правовідносин, зокрема відносин, що виникають у сфері економічної конкуренції (податкові, фінансові відносини тощо). Зазначене покладає на державу обов'язок їх врегулювання за допомогою спеціальних законодавчих актів, які відносяться до системи позитивного права. Проте під час ухвалення таких актів держава повинна забезпечити їх відповідність основним критеріям природного права, зокрема моральності, справедливості та дієвості.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для висновку, що господарським судочинством є процесуальна діяльність господарських судів, пов'язана з розглядом справ (господар-

ських спорів), і має на меті захист прав і законних інтересів учасників господарських відносин.

Правосуддя відображає процес вирішення спору та ухвалення справедливого судового рішення, яке забезпечує ефективний захист та відновлення порушених прав і законних інтересів учасників господарських відносин. Здійснення правосуддя передбачає творчий підхід судді до застосування чинного законодавства України та його обов'язкову оцінку на предмет відповідності засадам справедливості та верховенства права, з можливістю відходу судді від застосування норм національного законодавства в тому разі, якщо це призведе до ухвалення несправедливого судового рішення.

До невід'ємних елементів верховенства права належать:

1) дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідність законодавчих актів засадам верховенства права та принципу юридичної визначеності;

3) забезпечення кожному безперешкодного доступу до суду, а також права на незалежний, неупереджений і справедливий суд, створений відповідно до закону;

4) реальне та ефективне виконання ухвалених судових рішень.

Список використаної літератури:

1. Господарський процесуальний кодекс України від 01.11.1991 № 1798-XII (зі змін та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 (зі змін та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стовба / (відп. ред. В.С. Бігун). Київ, 2009. 316 с. (Бібліотека Міжнародного часопису «Проблеми філософії права»).
4. Нерсесянц В.С. Філософія права. Учебник для вузов. Москва: Издательская группа ИНФА-М – НОРМА, 1997. 652 с.
5. Джабраїлов Р.А. Принцип справедливості як основа трансформації економіко-правової системи держави. *Вісник НАН України*. 2017. № 7. С. 74–80.
6. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії: пер. з нім. Київ, 2006. 436 с.

7. Хеффе Отфрид. Справедливість: Філософское введение / пер. с нем. О.В. Кильдюшова под ред. Т. А. Дмитриева. Москва, 2007. 192 с.
8. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV (зі змін та доповн.). *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
9. Дигесты Юстиниана: пер. с лат. / отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва, 2002. Т. 1. Книги I-IV.
10. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: проблема справедливості ; пер. з нім. О. Мокровського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
11. Браєн Бікс. Теорія природного права. *Філософія права*; пер. з англ. П. Таращука. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. 1254 с.
12. Загальна теорія права : підруч. / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
13. Коверзнев В.О. Господарсько-правове забезпечення кооперації в Україні : монографія / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Чернігів : ТОВ «Видавництво Поліграф», 2017. 383 с.
14. Spranger E. Lebensformen. *Geistwissenschaftliche Psychologie*. Halle: Niemeyer, 1914. S. 416–522 p.
15. F.C.v. Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814. 355 p.
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Законом від 17.07.1997 № 475/97-ВР (Редакція від 02.10.2013 р.). *Законодавство України*. URL : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

Koverznev V. O. Legal characteristics of certain principles of economic judiciary of Ukraine

The article examines the relationship between the categories of “commercial litigation” and “justice”, reveals the legal meaning of the definitions of “justice” and “rule of law” as the basic principles of commercial litigation in Ukraine.

It is substantiated that commercial litigation should be understood exclusively as procedural activity of commercial courts related to the consideration of commercial cases, which aims to protect the rights and legitimate interests of participants in economic relations.

It is proved that the concept of “justice” has a broader meaning, as it not only reflects the dispute resolution process, but also provides a fair court decision that provides effective protection and restoration of violated rights and legitimate interests of economic participants. In the administration of justice, a judge must assess the current legislation of Ukraine for its compliance with the principles of justice and the rule of law, and has the opportunity to deviate from the law if it leads to a formally lawful but unfair court decision.

In the context of justice, justice should be considered the effective restoration and protection of violated (unrecognized or disputed) rights, freedoms and interests of participants in economic relations, which occurs in the dispute resolution process by an impartial and impartial court, on the basis of equality of all participants in the exercise of procedural rights, in particular: to participate in court hearings, provide evidence, express their views and objections to the legal position of other participants.

It is determined that the integral elements of the rule of law include:

1) observance of fundamental human rights enshrined in the Constitution of Ukraine and international acts that are part of the national legislation of Ukraine;

2) compliance of legislative acts with the principles of the rule of law and the principle of legal certainty;

3) ensuring everyone unimpeded access to court, as well as the right to an independent, impartial and fair court established in accordance with the law;

4) real and effective execution of court decisions.

Key words: *commercial litigation, justice, fairness, rule of law.*